

**ПОРТРЕТИ ПРВИХ КТИТОРА
У ПРИЗЕМЉУ ЖИЧКЕ КУЛЕ
Порекло иконографије***

У масивној, вишеспратној кули пред спољашњом припратом Спасове цркве у Жичи, саграђеној у трећој или четвртој деценији XIII века, сачувале су се две различите сликарске целине. Првобитно сликарство, мада веома оштећено, још увек краси малени параклис у горњим делу звонаре.¹ Позније фреске покривају зидове у приземљу, заправо у приступној зони храма.² На основу илустрације Божићне стихире у горњем регистру источног зида тог портика (сл. 1, 2), у коју су укључени ликови краља Милутина и српског архиепископа Саве III, поуздано се зна да су поменуте фреске настале негде између 1309. и 1316. године. Тада је Жича обнављана након разарања што су је задесила почетком последње деценије XIII века. Испод илустрације Божићне стихире с представама обновитеља насликана су двојица првих Немањића који су носили титулу краља – Стефан Првовенчани и његов најстарији син и престолонаследник Радослав (сл. 1, 2). Узима се, обично, да је реч о поновљеним портретима првих ктитора, заступљеним још у програму сликарства портика из XIII века.³ Оправданост таквог става

* Чланак садржи део резултата остварених у оквиру пројеката бр. 177036 – *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* – и бр. 177032 – *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* – које подржава Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Cf. М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича. Историја, архитектура, сликарство*, Београд 1969, 119–123; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 34; М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Манастир Жича*, Београд 1999, 43–45.

² Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 182–199; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 61, 162–164, 308; В. Ј. Ђурић, *La royauté et sacerdoce dans la décoration de Žiža*, in: *Манастир Жича. Зборник радова*, приредио Г. Суборић, Краљево 2000, 123–143; М. Savage, *The Interrelationship of Text, Imagery and Architectural Space in Byzantium. The Example of the Entrance Vestibule of Žiža Monastery (Serbia)*, in: *Die kulturhistorische Bedeuting byzantinischer Epigramme*, ed. Hölander, A. Rhoby, Wien 2008, 101–111.

³ Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 197; Ђурић, *Византијске фреске*, 50; Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 61; etc.

Сл. 1) Жича, источни
зид портика, акварел М.
Валтовић

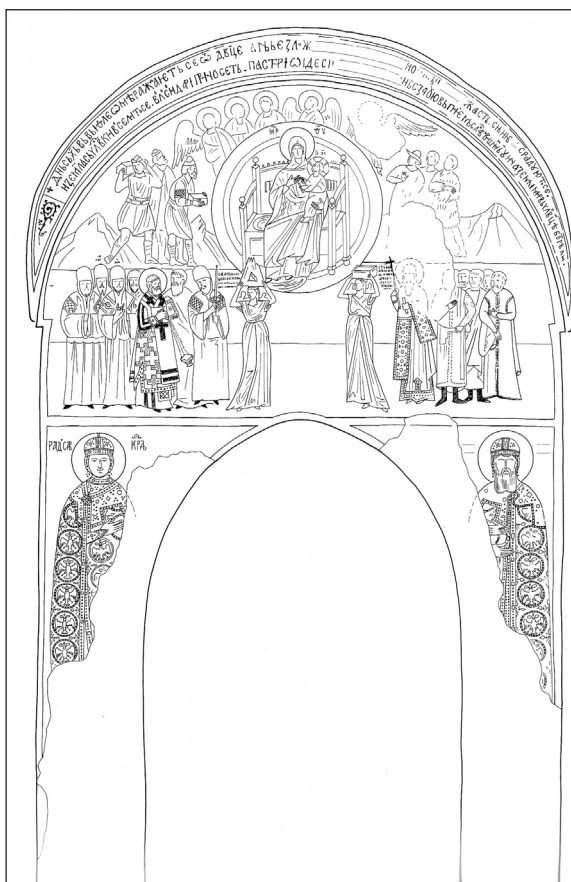
Fif. 1) Žiča, narthex
east wall, watercolor M.
Valtović

није била подвргнута темељнијој провери.⁴ Штавише, није продробније размотрена ни сама иконографија тих портрета, односно нису проучени њена аутентичност и порекло. Редови који следе написани су, стога, у намери да се истраже иконографске особености портрета жичких ктитора и тако створе нешто сигурније полазиште у разматрање других питања која ти портрети покрећу.

Лик млађег од двојице Немањића насликан је лево, уз северни доворотник и означен натписом – **радос(л)ав(ъ) кра(л)ъ**. Радослав је огрнут коластом аздијом – плаштом украшеним бисерним круговима с двоглавим орловима – на глави има куполну круну, а десну руку подигао је у гесту молитве (сл. 3). Део фреска на којем су били насликани његова друга рука и лева страна тела, потпуно је уништен. Наспрам Радослава, уз јужни доворотник место је добио лик његовог оца, првог ктитора Жиче,

⁴ Само поједини аутори, попут Павла Мијовића, свој суд поткрепљују с понешто лапидарних, аналитички неразрађених и не увек тачних опаски о начину на који су ти портрети насликани, односно о њиховој иконографији и програмском контексту. Cf. Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 197.

Сл. 2) Жича, источни зид
портлика, цртеж Б. Живковић
Fig. 2) Žiĉa, narthex east wall,
drawing B. Živković

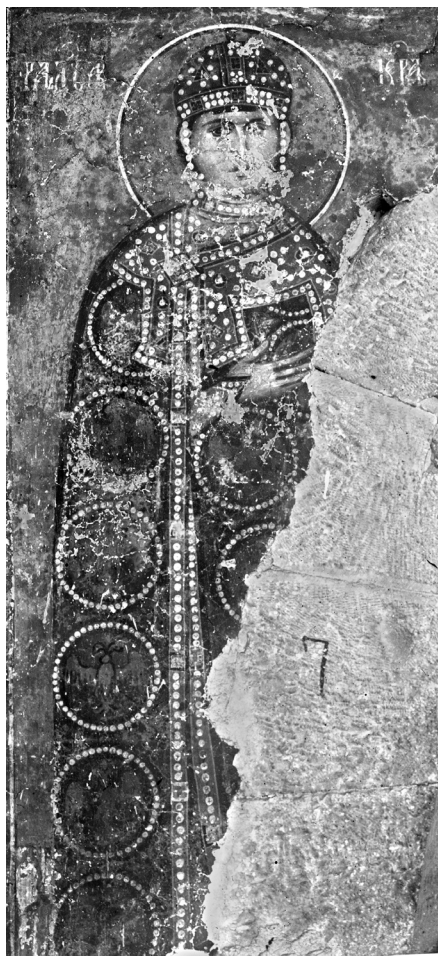

краља Стефана Првовенчаног. Он је одевен истоветно као и син и на глави носи круну истог облика, а руке је подигао до груди у молитви.⁵ Већ на први поглед, уочава се извесна инсигнолошка недоследност описаних портрета. Примећено је да су Првовенчани и Радослав обучени “онако како су били сликани за живота, али на глави имају куполасте круне, које су српски краљеви почели да носе тек од средине XIII века”.⁶ Тако обједињене на портретима двојице краљева, те хронолошки неусаглашене инсигније показују и једну другу врсту неускалађености. Према одредбама византијског дворског церемонијала доба Палеолога огртачи типа хламиде, које на себи имају Првовенчани и Радослав у Жичи, нису чинили део најсвечанијег царског орната као сакос, лорос и стема – царска куполна круна.⁷ Због тога су византијски владари доба Палеолога на сликаним

⁵ Светозар Радојчић је сматрао да су ови портрети били “рестаурисани” у XVI веку (С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1996², 35), што се показало као нетачно. Cf. *ibidem*, 120 (коментар С. Петковића).

⁶ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 61.

⁷ Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, introduction, texte et traduction par J. Verpe-

Сл. 3) Жича, краљ Радослав, фото.
Народни музеј у Београду

Fig. 3) Žiča, King Radoslav, photo Belgrade
National Museum

портретима одевени у сакос и лорос, без плашта, када на глави носе стему.⁸ Готово исто се запажа и на сликаним царским портретима из средњовизантиског периода, поготово од времена када је као инсигнија уведена куполна стема. Захваљујући снажном културном утицају РOMEЈСКОГ царства, поменути дворски обичаји били су поштовани у суседству древне империје.⁹ Расположена ликовна грађа сведочи да су византијске инсигнолошке нормe биле доследно прихватане и у немањихкој Србији. То нарочито важи за споменике зидног сликарства.¹⁰ Разумљиво је зато што краљеви и цареви из династије Немањиха на својим свеченим, за живота тих владара насталим портретима на себи никада немају хламиду када носе стему. Осим тога, око глава двојице Немањиха у Жичи насликан је нимб, у науци сматран ознаком светородности која се на српском владарском портрету јавља тек од друге половине XIII столећа.¹¹ И украси, односно облици одеће и инсигнија Радослава и Првовечаног у Жичи изведени су према особеним модним узусима доба Палеолога.

Све претходно речено може да подстакне озбиљну сумњу у

aux, Paris 1966, 199-203.

⁸ Реч је о зрелом периоду Комнина. Нешто је другачије са монетарним портретима византијских царева, представама с особеном традицијом, али њих у овој прилици треба оставити по страни.

⁹ Г. Атанасов, *Инсигниите на средновековните бългaрски владатели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити*, Плевен 1999.

¹⁰ С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 121-135.

¹¹ То мишљење изнео је још Светозар Радојчић (*Портрети српских владара*, 23, 77.

Сл. 4) Милешева, ктиторска композиција, цртеж Б. Живковић

Fig. 4) Mileševa, Founders composition, drawing B. Živković

Сл. 5) Милешева, краљ Стефан Првовенчани

Fig. 5) Mileševa, King Stefan Prvovenčani

аутентичност иконографије разматраних жичких портрета. Штавише, у први мах намеће се закључак да ти портрети нису настали на основу затечених модела, већ да су их према својим схватањима уобличио сликари из друге деценије XIV stoleћа. Но, пре доношења коначног суда ваља се подсетити историје инсигнолошких промена српског владарског портрета у XIII веку.

Одоре и инсигније првих Немањића с почетка XIII века готово потпуно су одговарале ношњи цару потчињених византијских дворских достојанственика.¹² О томе најпоузданије сведоче портрети из студеничке капије и Милешеве. Одевени у тунике, преко којих су пребачене хламиде, Стефан Првовенчани и Радослав тамо на глави носе једноставне венце у облику обруча (сл. 4, 5, 14).¹³ Сматра се да је Стефан могао стећи право на такав орнат, који ће задржати и после проглашења краљевства, с титулом севастократора. Њу је добио од свога таста, византијског василевса Алексија III Анђела.¹⁴ Но, негде у другој, трећој или четвртој деценији XIII stoleћа

¹² Радојчић, *Портрети српских владара*, 80-81.

¹³ В. Ј. Ђурић, *Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеву*, Зограф 22 (1992), 13-25; Б. Поповић, *О ношњи ктиторских портрета у Милешеву. Сије (препендулије)*, Милешевски записи 3 (1998), 37-50; Б. Миљковић, *Сликаство западног улаза у манастир Студеницу из 1208/9. године*, in: *Трећа југословенска конференција византолога*, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд-Крушевац 2002, 184-185, са старијом литературом.

¹⁴ Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији*, ЗРВИ 11 (1968), 168-170.

дошло је до значајне промене. Српски владари усвојили су обичај ношења знакова власти који су били подобни самом цару (сакос, лорос, куполна круна, крстолики скиптар, акакија итд.). Њихове дотадашње инсигније постале су отада, као и у Византији, обележје нижих достојанстава.¹⁵ Према мишљењу Светозара Радојчића, који је скренуо пажњу на поменуте инсигнолошке мене, краљеви Стефан Првовенчани, Радослав и Владислав још увек нису посегнули за знацима царске власти. Први српски владар чији би сачувани портрети сведочили о новим инсигнолошким обичајима био би трећи син Првовенчаног, краљ Урош.¹⁶ Но, по Радојчићу, процес усвајања царских знака био је и у време тог Немањића савим поступан. Наш значајни истраживач сматрао је да се круна на портретима краља Уроша I још увек разликује од цраске јер нема попречног обруча и јер је не краси орфанос на врху. Круна подобна царској може се стога видети, оцењује Радојчић, тек на портретима краља Милутина.¹⁷ Претпостављени опрез и поступност при усвајању елемената ношње византијских василевса у доба краља Уроша додатно би уверавао да се на то усвајање нису одважили његови претходници.

Пажљивије посматрање круна на поредставама краља Уроша I показује, међутим, да се закључци С. Радојчића морају кориговати. У сопоћанској припрати, на портрету с источног зида и у сцени Смрти Ане Дандоло, краљева стема над хоризонталним обручем венца у чеоном делу има некакву квадратну плочицу која је у горњем делу степенесто сужена.¹⁸ Круну сасвим сличне конструкције Урош I носи и на веома оштећеном портрету у Градцу. Но, сужени део плочице тамо се савим јасно продужава у лук који премोшћује теме.¹⁹ Полукружни лук сасвим се јасно видео већ на најранијем сачуваном портрету краља Уроша, у Богородици Бистричкој,²⁰ који је измакао Радојчићевој пажњи. Нажалост, оштећеност краљевих представа у Бистрици и Градцу не дозвољава да се с поуздањем утврди да ли се на врху круна налазио орфанос. Изостанку тог дела стеме на портретима српског владара и његовог савладара у сопоћанској припрати ипак не би требало придавати нарочит значај. И сам свети цар Константин насликан у том делу Сопоћана носи на глави круну која нема ни полукружни венац преко темена ни орфанос.²¹ Вреди поменути, такође, да ће се и у зрелом

¹⁵ Д. Војводић, *Портрети Вукановића у манастиру Морачи*, in: *Манастир Морача*, ур. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 76.

¹⁶ Радојчић, *Портрети српских владара*, 82-83.

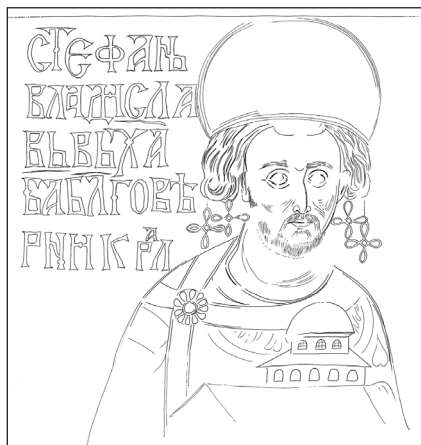
¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, сл. 14; В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1990, сл. 4; Б. Живковић, *Сопоћани. Цртежи фресака*, Београд 1984, 25, 27.

¹⁹ Р. Николић, *Прилози проучавању живописа из XIII и XIV века у области Раса*, Рашка баштина 2 (Краљево 1980), сл. 1.

²⁰ А. Дероко, *Немањина црква Свете Богородице у Бистрици*, ГСНД 5 (1928), Скопље 1929, 308 (и калк владарева главе на тој страни); Ј. Илић, *Црква Богородице у Бистрици – Вољавац*, ЗЛУ 6 (1970), сл. 4.

²¹ Круна светог цара Константина иста је као и круна младог Краља Драгутина,

Сл. 6) Милешева, преправљени портрет ктитора, цртеж Д. Тодоровић

Fig. 6) Mileševa, преправљени портрет ктитора, цртеж Д. Тодоровић

Сл. 7) Милешева, преправљени портрети краљева Стефана Првовенчаног и Радослава, цртеж Д. Тодоровић

Fig. 7) Mileševa, repainted portraits of Kings Stefan Prvovenčani and Radoslav, drawing D. Todorović

XIV веку дешавати да сликари пропусте да врх стеме српских краљева и царева украсе орфаносом.²² Најзад, на две врсте својих печата краљ Урош је представљен с круном која има и полуобруч преко темена и орфанос на врху.²³

Постоје извесне, веома сугестивне назнаке да су се значајне промене инсигнија српских владара догодиле још у време претходника краља Уроша I. У Милешеви су Немањићима световњацима на обе ктиторске композиције накнадно досликане куполне круне (сл. 6, 7).²⁴ Сасвим је сигурно да ктитору Владиславу круна није могла бити досликана пре но што је постао краљ негде 1233. или 1234. Исто тако, разумно је поретпоставити да досликавања није обављено после 1243, када га је његовог полубрат Урош свргао с власти. У прилог томе говорило би и то што је истовремено преправљен пратећи натпис,²⁵ који се морао протезати и десно од Владислављеве главе.²⁶ Биће да ни Радославу круна у Милешеви

па нема ни полуобруч преко темена. Орфаноса и попречног обруча нема у Сопоћанима ни на крунама краљева Соломона и Давида у наосу. Cf. Ђурић, *Сопоћани*, сл. 14, 46, 47.

²² Р. Мјјовић, *Umjetničko blago Crne Gore*, Beograd-Titograd 1980, sl. 94 (српска икона из Барија); Ц. Грозданов, Д. Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком (II)*, Зограф 15 (1984), сл. 1, 5, 8; В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пехка патријаршија*, Београд 1990, сл. 130; etc.

²³ Д. И. Синдик, *Српски средњовековни печати у манастиру Хиландару*, in: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд 2000, 232-233, сл. 9, 11.

²⁴ Ђурић, *Српска династија и Византија*, 17, 21-2

²⁵ *Ibidem*, 21

²⁶ Војислав Ђурић говори о натпису исписаном лево од Владислава као о целовитом натпису (*Ibidem*), међутим интитулација у њему је непотпуна. У

није додата након 1233. Можда о томе сведоче и технолошке разлике у поступцима којима су изведене прераде милешевских портрета. Војислав Ј. Ђурић је утврдио да су круне досликане на један начин Првовенчаном и Радославу, а на други Владиславу.²⁷ Могуће је зато да су најпре прерађени портрети двојице првих краљева. Другим речима, није искључено да је у време Првовенчаног или у доба Радослава дошло до преломних инсигнолошких промена.²⁸ Ако је то заиста било тако, онда појава царских инсигнија на представама краља Радослава на његовом новцу,²⁹ или краља Владислава на печетима³⁰ не би била у потпуном нескладу с ондашњом инсигнолошком реалношћу.³¹ Пошто је пресликавање читавих портрета у Милешеви било сувише сложено, досликане су само куполне круне. То је учињено јер су управо оне биле најзначајније и најјучљивије нове краљевске инсигније. Тако преправљени, сасвим необични и недоследни милешевски портрети остали су да сведоче потоњим генерацијама о изгледу првих српских краљева. Врло је вероватно да је до сличних преправки тада дошло и у неким другим задужбинама Немањиних наследника.

Постоје сведочанства да су овакви “дорађени” портрети утицали на уобличавање иконографије Првовенчаног, Радослава и Владислава у каснијем српском сликарству. Додуше, то се дешавало доста ретко и с неједнаком доследношћу. Добро је познато да је Стефан Првовенчани у Лозама Немањића, из идеолошких разлога, редовно представљан у правом царском орнату – са косу с лоросом и с куполном круном на глави (сл. 8, 9).³² Уочава се да на тим представама дужина његове косе и облик и боја његове браде нису изведени према портретима из почетка XIII столећа. Напротив, као и инсигније они су саображени обичајима и укусу XIV века.³³ С друге

милешевској припрати натписи су исписивани с обе стране портрета. Пошто надесно од Владислављевог портрета има довољно места, ту је морао бити исписан други део титуле с поменом државне територије над којом се простирала власт новог краља.

²⁷ *Ibidem*, 21.

²⁸ *Ibidem*, 22. Чини се да има више разлога за уверење да се то догодило тек у време краља Радослава. На “великожупанском” портрету Стефана Немањића у Студеници, додуше прилично оштећеном, не уочавају се трагови никаквих преправки. Ни венац на Стефановом постхумном монашком портрету у Радослављевом параклису, иако различит од венца светог Симеона, није у облику куполне стеме.

²⁹ В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, ЗРВИ 37 (1998), 87-94.

³⁰ А. Ивић, *Стари српски печати и грбови. Прилог српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910, Т. I, сл. 4, 5; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 104.

³¹ Тај несклад види Светозар Радојчић (*Портрети српских владара*, 81) Треба ипак поменути да краљеви Радослав и Владислав на својим печетима и новцу у руци готово редовно држе глоб, односно шар с крстом (ср. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, Т. I, сл. 1, 4, 5; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 81-82, 104), који је тада био већ изашао из обичаја византијског церемонијала и сасвим сигурно није спадао међу стварне инсигније српских владара.

³² Радојчић, *Портрети српских владара*, 38, 49, Т. VII, сл. 29, 33, 34; Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, Београд 1995, 295, сл. 16.

³³ О тим обичајима cf. *infra*.

Сл. 8) Пећ, Лоза Немањића, краљ Стефан Првовенчани

Fig. 8) Peć, Peć, Nemanjić Family Tree, King Stefan Prvovenčani

Сл. 9) : Лоза Немањића, краљ Стефан Првовенчани

Fig. 9) Dečani, Nemanjić Family Tree, King Stefan Prvovenčani

стране, Стефан Првовенчани је у најнижој зони живописа по правилу приказиван као монах. Најпре у студеничком јужном параклису, а затим у сопоћанском наосу, Ариљу, Светим апостолима у Пећи, Драгутиновом параклису у Ђурђевим ступовима, Баљевцу итд.³⁴ У Богородици Љевишкој пак његова опрема није монашка (сл. 10).³⁵ Иако указује на световњачко достојанство Првовенчаног, она се разликују и од опреме на његовим представама с Лоза Немањића, односно од орната уобичајеног за српске владаре XIV века. Заправо, иконографија Стефана Првовенчаног у Љевишкој одговара у основи преправљеним краљевским портретима у Милешеву. Преко рамена Првовенчаног краља на призренској представи пребачена је хламида украшена бисерним круговима с двоглавим орловима, испод које нема лороса, а на глави му је куполна круна. И дужина косе и облик браде приближни су оним на портретима Првовенчаног у Студеници и Милешеву (сл. 5). Због свега тога јасно је да иконографија необичног

³⁴ Радојчић, *Портрети српских владара*, Т. III, сл. 2, 16; Ђурић, *Сопоћани*, сл. 119; Р. Станић, *Фреске цркве Св. Николе у Баљевцу код Рашке*, Саопштења 10 (1974), 62, црт. 5, сл. 19; Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 40, сл. 8; Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 165-166, Таб. 26.

³⁵ Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975, Т. II.

Сл. 10)
Богородица
Љевишка у
Призрену,
краљ Стефан
Првовенчани
Fig. 10)
The Virgin
of Ljeviša
in Prizren,
King Stefan
Prvovenčani

Сл. 11) Пећ, Лоза Немањића,
краљ Радослав

Fig. 11) Пећ, Nemanjić Family
Tree, King Radoslav

Сл. 12) Дечани, Лоза Немањића,
краљ Радослав

Fig. 12) Dečani, Nemanjić Family
Tree, King Radoslav

портрета првог Немањића с краљевском титулом у Богородици Љевишкој, различита од иконографије његових осталих представа из XIV столећа, има особено порекло. По свему судећи она је уобличена према неком изворном портрету Првовенчаног с досликаном куполном круном, попут милешевског. Међутим, разматрани призрачки портрет показује и знатне иновације. Оне представљају израз усклађивања древног обрасца с модом доба Палеолога и новим дворским схватањима у Србији. Уз стилизацију украса особену за почетак XIV века, на представи Немањиног наследника у Љевишкој види се испод огртача кафтан украшен златним тракама,³⁶ у левој руци акија у облику свитка, око главе нимб, а под ногама супедион, којих нема на портретима српских владара из првих деценија XIII века.³⁷

Слична, али још изразитија одступања срећу се и на појединим представама двојице старијих синова Првовенчаног заснованим, по свему судећи, такође на обрасцима из раног периода немањићког краљевства. На Лози Немањића у Пећи краљеви Радослав и Владислав носе куполне круне, а с рамена им се спуштају огртаци скопчани на грудима (сл. 11). Но, ти огртаци су сасвим поједностављени и без икаквих украса, док се на доњој хаљини уочавају траке подобне лоросу. Косе двојице Немањића сасвим су дуге, Владислављева чак потпуно седе, и падају на рамена. Њихове браде одговарају мужевном добу. По дужини косе и браде ови пећки ликови зато одговарају представама краљева Радослава и Владислава на Лозама Немањића у Грачаници и Дечанима (сл. 12), које се својом иконографијом не везују за старе преправљене портрете Немањића с досликаном куполном круном.³⁸ Дужина и начин ношења косе и браде на свим тим представама краљева Радослава и Владислава на Лозама Немањића усклађени су с модом XIV века.

Ликови краљева Радослава и Првовенчаног у портику жичког католикона по својој иконографији приближнији су српским владарским портретима из првих деценија XIII столећа но размотрене представе из Богородице Љевишке и Пећи. Према акварелу Михаила Валтровића, начињеном 1873. године, јасно је да Радослав и Првовенчани у Жичи нису стајали на супедионима (сл. 1).³⁹ Како је поменуто, та инсигнија се не јавља на раним портретима Немањића, инсигнолошки углавном

³⁶ Имајући, вероватно, на уму такве детаље, Гордана Бабић је закључила да је Првовенчани, као историјска личност раног XIII века, одевен у ношњу раног XIV столећа. Cf. Панић, Бабић, *Богородица Љевишка*, 62.

³⁷ О времену појаве супедиона на портретима српских владара, cf. Радојчић, *Портрети српских владара*, 77; Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 167.

³⁸ За литературу о представама на тим генеалошким сликама, cf. нап. 32 supra.

³⁹ То се на Валтровићевом акварелу види на онову зелене позадине у подножју Радослављеве фигуре. Испод портрета Немањића у приземљу жичке куле био је насликан украс у виду завеса – пурпурних на северној и жутих на јужној страни портика (*Валтровић и Милутиновић. Документи I – теренска грађа 1871-1884*, Београд 2006, 76 (инв. бр. 4628). С друге стране, у представи Божићне стихире краљ Милутин није сликан на супедиону само зато што је у покрету јер учествује у процесiji. О томе cf. Д. Војводић, *Хиландарски гроб светог Симеона Српског и његов сликани програм*, Хиландарски зборник 11 (2004), 51.

Сл. 13) Жича,
краљ Радослав,
фото. Народни
музеј у Београду

Fig. 13) Žiža, King
Radoslav, photo.
Belgrade National
Museum

усаглашеним с иконографијом византијског патрицијског портрета. У Богородици Љевишкој он се под ногама Првовенчаног појавио, по свему судећи, услед утицаја познијих инсигнолошких обичаја. У жичком портику, двојица краљева у рукама немају никакве инсигније, па ни царску акакију, коју Првовенчани држи на призренском портрету. Биће да у првој архиепископској цркви они постављају дланове у гесту молитве, што је много доследније саображено српским портретским обичајима из првих деценија XIII века. Надаље, двојица краљева у Жичи имају сасвим кратке косе. Оне својом дужином одговарају представама Немањића из студеничке улазне куле, Милешеве и параклиса Светог Симеона у Студеници (сл. 4, 5, 14, 15), а потпуно одударају од моде XIV stoleћа (сл. 8, 9, 11, 12).⁴⁰ На портретима краља Милутина и других представника виших слојева тадашњег српског и византијског друштва увек се види

⁴⁰ О постепеној промени дужине косе и браде на портретима српских владара од почетка XIII до почетка XIV века, cf. Војводић, *Портрети Вукановића*, 74.

Сл. 14)
Милешева,
краљ Радослав
Fig. 14)
Mileševa, King
Radoslav

сасвим дуга коса. Она у праменовима пада за леђа и на рамена. Најзад, особен изглед браде Првовенчаног и голобрадост краља Радослава нису ослоњени на традицију представљања те двојице владара у XIV веку. Да Радослав у Жичи није имао браду поуздано се може утврдити на основу акварела Михаила Валтровића и фотографија Владимира Петковића (сл. 1, 13). Они су начињени у временима када је живопис на источном зиду жичког портика био у много бољем стању него данас.⁴¹

Не треба, дакле, сумњати у то да су представе краљева Стефана Првовенчаног и Радослава у основи верна копија неких старијих портрета тих владара. С обзиром на степен аутентичности реплике, може се закључити да су старије портрете Првовенчаног и Радослава сликари из

⁴¹ Валтровић и Милутиновић. *Документи*, 76 (инв. бр. 4628). Потоња оштећења фреске нису дозволила Браниславу Живковићу да до краја сагледа Радослављев портрет, па на графичком приказу тог портрета исцртава кратку, тек изниклу браду, које заправо није било (Б. Живковић, *Жича, Цртежи фресака*, Београд 1985, 41).

времена обнове видели непосредно, у самој Жичи. Ти старији пртрети морали су настати пре но што су српски краљеви посегнули за инсигнијама византијских василевса. Но, по свему судећи, убрзо потом на старим жичким портретима досликане су куполне круне, као што је то учињено и у Милешеву. Помало парадоксално, управо зато поменута инсигнолошка неускалађеност, односно истовремена појава хламиде и стеме на жичким портретима из почетка XIV века, пружа уверљиво сведочанство о њиховој ослоњености на неки знатно старији, додуше преправљен модел. Осим тога, веома је карактеристична изразита голобрадост краља Радослава на жичкој реплици из друге деценије XIV века. Она би упућивала на веома рану хронологију првобитних жичких портрета. Већ на свом Милешевском портрету, насталом пре 1228, Радослав има јасно уобличену, неколико сантиметара дугу браду и бркове (сл. 7, 14).⁴² Ако су обновитељи Жиче верно пренели с предлошка изглед краља Радослава,⁴³ онда је тај жички предложак био створен знатно пре живописања Милешеве. Представа у портику Жиче не показује ни приближно узраст краља Радослава из времена његове краткотрајне самосталне владавине. Тридесетих година XIII века тог краља је красила већ сасвим јака, подужа брада, како сведочи портрет у параклису Светог Симеона у Студеници (сл. 15).⁴⁴

Сликари из времена обнове Жиче, који су пред својим очима имали старије портрете ктитора с накнадно досликаним крунама, преузели су њихову иконографију, иновирајући је ипак понешто у складу с схватањима и укусом свог времена. Вероватно је да су управо они као нов иконографски елемент, поред осталог, унели нимбове. Насупрот у нашој науци увреженом мишљењу,⁴⁵ нимбови нису били ознака светородности Немањића. “Светородност” се није могла изједначити са светошћу. Уосталом, није познато да је било где у уметности средњовековног парвославља нимб означавао припадништво породици која је изнедрила неког светог човека. С друге стране, у византијском свету ореоле су одвајкада сматране атрибутом представника највише државне власти.⁴⁶ Релативно мало сачуваних портрета бугарских владара показује да су и они редовно приказивани с нимбом, без обзира на то што нису били потомци светих људи.⁴⁷ У том

⁴² Радојчић, *Портрети српских владара*, 20, сл. 11; Ђурић, *Српска династија и Византија*, сл. 9.

⁴³ У то не би требало превише сумњати. Да је портрет био оштећен и тешко сагледљив, сликари из друге деценије XIV века реконструисали би га у духу традиције и знања свог времена, о којима је већ било речи.

⁴⁴ Радојчић, *Портрети српских владара*, 16, Т. III, сл. 2, 4.

⁴⁵ О томе cf. supra.

⁴⁶ Ромејски владари и чланови њихових породица још од рановизантијских времена обележавани су нимбом на својим представама у ликовним уметностима. Cf. M. Collinet-Guérin, *Histoire du nimbe des origines aux temps modernes*, Paris 1961; A. Ahlqvist, *Cristo e l'imperatore romano: I valori simbolici del nimbo*, Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia 15 (2001), 207-226.

⁴⁷ А. Василиев, *Ктиторски портрети*, София 1960, обр. 1, 4-6, 12, 15-16; И. Дуйчев, *Минијатурите на Манасиевата летопис*, София 1962, 1, 2, 69; I. Spatharakis,

смислу нарочито су занимљиви портрети у Бојани. Тамо је на јужном зиду приправе насликан цар Константин Тих Асен са супругом Ирином и обоје су обележени нимбовима.⁴⁸ Наспрам њих насликани су њихови поданици, ктитори храма севастократор Калојан и жена му Десислава. Иако је Калојан био “светородног” порекла и у ктиторском натпису истицао свог деду, српског “светог краља Стефана”, ни он ни Десислава нису удостојени нимба на портрету.⁴⁹

Биће да је сликање нимба око главе српског владара и чланова његове породице усвојено заједно са византијским царским инсигнијама и идеологијом самодржавне власти. Против оваквог закључка не говори ни портрет краља Радослава у параклису Светог Симеона у Студеници. Тамо је тај вероватно већ бивши краљ насликан с нимбом око главе, али без инсигнија највише царске власти попут сакоса, лороса и стеме.⁵⁰ Ваља уочити да је Радослављев нимб био поништен још у току осликовања и да је преко њега исписан пратећи натпис (сл. 15).⁵¹ Најзад, ако је нимб тада био схватан као ознака светородности, а не највише државне и црквене власти, зашто га у истом студеничком параклису нема јеромонах Сава, брат Радослављев, а има га архиепископ Арсеније? Ни на представама светородне Лозе Немањића у Грачаници или Дечанима сви потомци светог Симеона нису означени нимбом.⁵² С друге стране, већ од Јелене Анжујске с нимбом се сликају српске краљице које нису биле светородног порекла. На жичким портретима нимб се појавио као већ одавно устаљени атрибут владара.

Сл. 15) Студеница, параклис Светог Симеона, краљ Радослав

Fig. 15) Studenica, parekklesion of St. Simeon, King Radoslav

The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts, Leiden 1976, figs. 30, 32, 34, 35, 37, 39.

⁴⁸ А. Грабар, *Боянската църква*, София 1978, 70-71, таб. IV-V.

⁴⁹ Ibidem, 20-22; 68-70, таб. I-III.

⁵⁰ О Радослављевој представи и осталим портретима у том параклису, cf. Радојчић, *Портрети српских владара*, 15-17, Т. III, сл. 2-5; Д. Војводић, *Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности*, ЗЛУМС 38 (2010), 42, сл. 2-3.

⁵¹ О преправкама портрета у параклису Светог Симеона у Студеници припремамо посебну расправу.

⁵² Радојчић, *Портрети српских владара*, Т. VII, сл. 29.

Мање значајне иновације жички сликари су начинили обликујући куполне венце или постављајући широке златоткане, бисером посуте нашивке под вратом и у висини рамена на туници и хламиди Првовенчаног и Радослава, какви се не срећу на изворним портретима првих Немањића. Карактеристично су моделовани и крајеви рукава двојице краљева с шпицасто завршеним епиманикијама на надланици. Тај украсни детаљ, био је сасвим уобичајен за XIV век,⁵³ па се може уочити и на рукавима властелина из пратње краља Милутина у оквиру представе Божићне стихире, насликане у жичком портику одмах изнад разматраних портрета.⁵⁴ С друге стране, он се уопште не среће на српским портретима из првих деценија XIII столећа. На крају, сасвим је извесно да натписи крај жичких ктиторских представа нису доследни преписи неких првобитних. Сачуван је само онај крај Радослава, али је јасно да је сажет натпис пратио и портрет Првовенчаног. Ти натписи нису имали уобичајену форму званичне интитулације српских владара. Може се, при том, уочити да лапидарна сигнатура крај млађег владара одговара првом делу натписа који прати Радослављево представу у Лози Немањића у Пећи, насталој око 1332. године (сл. 8).⁵⁵ С друге стране, на осталим представама генеалогичке Немањића из XIV столећа Радослав уопште није поменут као краљ (сл. 12). Питање садржаја и хронологије Радослављевих титула показало се, пак, као веома сложено. За сада није могуће с поуздањем утврдити да ли је титулу краља Радослав носио још за живота Стефана Првовенчаног.⁵⁶ Утолико је мање заснована било каква темељнија расправа о пореклу титуле уз Радослављев портрет у Жичи.

Чини се, дакле, сасвим извесним да су се при сликању владарских представа у портику Спасове цркве живописци из времена обнове ослонили на неке старије портрете Стефана Првовенчаног и Радослава које су видели у самој Жичи. У стару иконографију они су унели тек понеку новину. Међутим, тај закључак не пружа сам по себи и одговор на питање да ли је сем иконографије поновљено и програмско место старијих портрета. Да ли су они и првобитно стајали у приземљу куле, лево и десно од улаза у католитон? Може ли се потпуно искључити могућност да су красили неки други простор Спасове цркве или неку другу манастирску просторију, попут трпезарије, те да су тек у време обнове “пренети” у портик и укључени у нову целину? Та питања много су сложенија но што се у први мах може учинити. Пружање веродостојног оговора на њих

⁵³ За неке од примера cf. Б. Живковић, *Доња Каменица. Цртежи фресака*, Београд 1987, II/8, VIII/6; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1995, сл. у боји 5, 7, 13.

⁵⁴ Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича*, сл. на стр. 40; Живковић, *Жича*, 40; Б. Кнежевић, *Примери ношње источњачког порекла у српском зидном сликарству XIV века*, Вардарски зборник 5 (Београд 2006), 11.

⁵⁵ За датовање те представе Лозе, са старијом литературом о њој, cf. Д. Војводић, *Укрштена дијадама и “торакион”*. Две древне и неуобичајене инсигније српских владара у XIV и XV веку, у: *Трећа југословенска конференција византолога*, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд-Крушевац 2002, 263.

⁵⁶ Cf. Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, ЗРВИ 46 (2009), 201-227.

подразумева веома широку расправу која отвара мноштво проблема из домена историје и историје уметности, далеко превазилазећи оквире овог рада.

Dragan Vojvodić
POTRAITS OF THE FIRST DONORS ON
THE GROUND FLOOR OF THE ŽIČA TOWER
Origin of iconography

On the eastern wall of the ground floor in the multi-storey tower in front of the Church of the Ascension in Žiča, are the painted portraits of two members of the Nemanjić family, who were the first to bear the title of king – Stefan Prvovenčani (the First-Crowned) and his oldest son Radoslav (Fig. 1, 2). They belong among the paintings dating from the period of Žiča's renovation (1309-1316). The younger of the two Nemanjićs, King Radoslav, was painted on the left, beside the northern doorjamb, wrapped in a mantle decorated with pearl circles with two-headed eagles. On his head he wears a domed crown, and his right hand is raised in a gesture of prayer (Fig. 3). Opposite Radoslav is the presentation of his father, the founder of Žiča, King Stefan the First-Crowned. He is dressed exactly like his son and wears a crown of the same shape. His hands are raised in prayer at his breast. At a first glance, one already notices a certain inconsistency in the insignia on the described portraits. The two rulers wear tunics and chlamyses, which also appear on their contemporary portraits from the third and fourth decade of the 13th century (Fig. 4, 5, 14, 15). The domed crowns suggest a later practice regarding insignia, at the Serbian court. They correspond to the time when the Nemanjićs adopted Byzantine imperial insignia. However, even at that later time, no combination of insignia appeared such as the one we find in Žiča. Based on numerous monumental portraits from the second half of the 13th and from the 14th century, one may draw the conclusion that Serbian medieval rulers did not wear a mantle of the chlamys type over their shoulders when they were wearing a domed crown on their heads. With the domed crown, they wore only the sakkos and the loros, which was fully in compliance with the court ceremony of the Palaiologan epoch. Therefore, the question arises as to the origin of the unusual iconography in the Žiča portraits.

The faces and hair-styles of Stefan the First-Crowned and Radoslav in Žiča fully resemble the portraits of those rulers from the second and third decade of the 13th century (Fig. 5, 14, 15). Both of them have quite short hair, Stefan has a medium long, broom-like beard, and Radoslav is beardless (Fig. 13). The faces, like the insignia of those two rulers on their 14th century presentations, are quite different and they are adjusted to the fashion and customs of the Palaiologan period (Fig. 8, 9, 11). No doubt, therefore, the painters from the period of Žiča's reconstruction had before them some old portraits of the first ktetors. Quite paradoxically, the consistent copying of those earlier models might have also led to the aforesaid unusual combination of insignia. Namely, after the Serbian rulers began to wear Byzantine imperial insignia in the third or fourth decade of the 13th century, the portraits of the Nemanjićs in Mileševa (1220-1228) were remodeled. There, domed crowns were added on their heads in their portraits (Fig. 6, 7). The details of clothing in the lower parts were not altered so that the chlamys type of mantle remained on the Serbian kings' shoulders. It seems that domed crowns, similarly, were added on in the rulers' portraits in some other Nemanjić endowments, among them, Žiča, as well. Those repainted portraits had fairly little influence on the presentations of the first Serbian kings in subsequent times (Fig. 10, 11). Taking as a model the original portraits from Žiča with crowns that were painted on additionally, later, the painters of the renovation innovated only certain details – they added nimbuses, summarized the inscriptions and adjusted the ornaments on the garments to the taste of their times.

